

СИМВОЛЪТ ПРОМЕТЕЙ И ИДЕЯТА ЗА ПРОГРЕС

БОГДАН БОГДАНОВ

На античността сме задължени повече, отколкото на която и да е друга древна епоха. Достатъчно е да припомним колко термини и културни привички, над чиято историческа перспектива не се замисляме, са антични по произход. Но все пак историческата перспектива е само един от аспектите на съвременната култура, при това не най-важният.

Сред идеите и образите, които продължават да излъчват древна светлина, особено изпъква титанът Прометей, най-жизненият античен образ, завещан на европейската култура. Без да служи винаги за обобщения от мащаба на Есхил и Шели, Прометей не липсва в никоя епоха на античността и новото време.

При двете хилядолетия и половина еволюция на образа естествено е да се помисли, че в много случаи той е само повод да се изразят мисли и настроения, които не стоят в органична връзка с неговата природа. Неоснователно е това опасение. Въпреки че служи на толкова времена, Прометей се преборва с пъстротата на историческата проблематика, изправя се пред нас почти в очертанията, които му дава Есхил.

От няколко положения се гради

Прометеевата героика — мъче и честното, идеята за прогреса, богоборчеството и жертвоготовността. В системата на образа те взаимодействуват, пораждат безкраен ред от нюанси на смисъл. Веднъж указана посока за творчество, Прометей е същевременно неизчерпаемо поле за поетическата мисъл.

Наивно е да се смята, че значенията, които носи образът, могат да се изчерпят с изброяване. Прометей не е алегория, а символ. За да бъде обхванат, нужно е да се постави в контекст с определена действителност. Само историческата съдба на героя може да стане ключ към тайната на неговата жизненост.

Началото откриваме във времето, когато първобитният човек обожествява природните стихии. Тогава Прометей е самият огън. По-късно, когато първобитното племе започва да почита в лика на определено животно своя предтеча, създателя на племенната култура, Прометей се превръща в животно-обладател и дарител на огъня. Може би е птица, щом от митове на други народи знаем, че орел пренася за хората огъня от небето. Идва време, животното се очовечава. Но и на този по-късен етап Прометей продължава да изпълнява ролята на първотворец — вече в образа на човек-полубожество, господар на огъня. В Елада съществуват обичаи, които пазят спомена за този етап. В Атина например уреждат факелни надбягвания в чест на един Прометей, покровител на ковачите и грънчарите.

Трудно е да се определи по кое време героят се превръща в божество, син на титана Япет. Навярно като божество Прометей създава от пръст и вода хората. Това обяснява защо толкова държи на тях, когато Зевс решава да ги унищожи. На този етап от своята еволюция Прометей е обикновен митологически персонаж.

В символ запъхва да се превръща, когато влиза в конфликт с едно друго божество, със Зевс.

Прометеевият антагонист претърпява подобно развитие — първоначално е огън, по-късно — царствената птица орел, за да се превърне накрая в божество с човешки лик, което владее огъня. На етапа на огъня и животното Зевс, и Прометей са едно и също нещо. Но Зевс е божество на друго племе, а заедно с това и на време с по-висока материална култура. Настъпването на това време е отразено в митическия факт, че Зевс смъква от власт баща си Кронос, когато решава да се възцари на Олимп. Макар че помага на новия бог в борбата срещу титаните, Прометей е все пак божество от по-старото поколение и трябва да отстъпи функциите си на Зевс, на Хефест и Хермес, трябва да се превърне в обикновено местно божество.

Но освен това Прометей влиза в конфликт със Зевс. На този конфликт е съдено да изиграе важна роля при оформянето на новия миров ред — при победата на олимпийските богове над титаните остава открит въпросът за съдбата на смъртните.

Според първобитната представа щастливото време на човека е в началото на света, в т. нар. златен век. С настъпването на сребърния век, когато Зевс поема световната юзда, човекът вече се труди, става зависим от капризите на природата, към това се прибавя и зависимостта от боговете.

Не е голямо разстоянието между човека и бога тогава. Те общуват помежду си, противоречат си. При установяването на Зевсовата власт например хората се договарят с боговете за своите задължения. Между другото възниква спор каква част от животното следва да се изгаря за божествата при жертва. Според разказа на поета Хезиод, Прометей

се намесва като арбитър и разделя жертвеното месо на две. На една страна поставя кокалите, покрити с тлъстина, на друга — месото, увито в кожа. За боговете щяло да бъде това, което изберял Зевс. Върховният бог съзира измамата, но нарочно избира кокалите, за да има повод да се разсърди — вече замислял да унищожи човешкия род. И така, разсърден от хитрината на Прометей, той отнема огъня на хората. Тогава Прометей го открадва от Олимп и го връща на смъртните, а Зевс наказва титана, като го приковава на Кавказ. Човешкият род бива унищожен с потоп.

Според този разказ Прометей не е благодетел за хората. Като се противопоставя на Зевс, фактически той става причина за гибелта на човешкия род. Но въпреки това у Хезиод са налице всички елементи, от които се гради символът Прометей. Липсва само един — идеята, че щастieto на човека е свързано не с първобитното състояние, а с цивилизацията. За да се получи символът, имало нужда от творец и от време, които да преобърнат тази страна от смисъла на мита.

Това сторил Есхил. Към темата го подтикнала популярността на местното атинско божество Прометей, а може би и една асоциация. При пътуването си в Сицилия поетът останал поразен от тътнежа на вулкана на Етна — съществувало поверие, че в планинските недра лежи наказаното от боговете чудовище Тифон. Но истински поразен Есхил останал навярно от изразителността на самия Прометеев мит.

У Хезиод Зевс и Прометей, боговете и хората спорят просто за огъня, за храната, която дава живот. В ранното време, когато между природата и човешкия свят не се прави разлика, огънят означава препитание, нищо повече. В началото

на пети век пр. н. е. в една Елада, която се бори успешно срещу нашествието на персите, в една оптимистично настроена Атина, горда със своята гражданска организация, Прометеевият мит прозвучава по новому. Освен като символ на живота изобщо огънят и Прометей започнали да се схващат като символ на цивилизования живот, на специфично човешкото, на активно интелектуалното начало. Не е случайно, че името на Прометей значи „промислител“.

Символът се оформя в това време, тъй като то успява да види от положителен ъгъл на зрение специфично човешкото в човека. Не само успява да отличи човека от природно-космическата среда, но и да оцени положително това отличие. За пръв път тогава става възможен възгледът, че днешното е по-съвършено от вчерашното. В този възглед е предусетена идеята за общественото развитие. Разбира се, елините от Есхилово време не могат да си представят, че съвременният свят възниква закономерно от миналия. И макар да са обхванати от патоса на прогреса, те могат да го изразят само в митическа форма. Тъкмо за това послужил Прометей. Той е образно изражение на вярата в предимството на настоящето, символ на прогреса, в същото време израз на неспособността на това ранно време да има открито понятие за прогрес и обществено развитие. Прометей е чудото, което удържа тия няколко положения в единство.

В името на новата идея Есхил променя някои моменти в Хезиодовия мит. Между другото, като дава за майка на титана Темида, богиня на предсказанието и справедливостта, поетът засилва интелектуалното начало в образа. Особено съществено нововъведение у Есхил е мотивът за тайната. Единствено на

Прометей било известно, че гибел ще сполети Зевс, ако се ожени за морската царкиня Тегида. По този начин поетът дава сила на своя герой, прави го равностоен противник на върховния бог. Но най-същественото нововъведение е идеята, че титанът издигнал човешкия род, давайки му благата на цивилизацията. Тъй Есхил преодолява традиционната представа, че в историческия си живот човекът се отдалечил от блаженото естествено състояние само за зло. Златният век се оказва в настоящето.

Би било абсурдно да се пише цяла трилогия, обемаща три хиляди стиха, само за да се съобщи това положение. У Есхил историята за Прометей има по-обемна задача. На сцената на Дионисовия театър поетът представя станалите преди хилядолетия драматически събития, свързани с включването на човешкия род в световния ред. Първият момент в тази история е конфликтът между Зевс и Прометей. Титанът се бунтува не срещу върховенството на Зевс изобщо, а срещу тираничното, неразумното и недуховното в личността на новия властелин. Неразумно е намерението на Зевс да унищожи човешкия род, неразумна е неговата амбиция срещу Прометей. Като е отнесъл на земята онова, което принадлежи само на боговете — огъня, титанът е извършил необикновено нарушение на установения ред. Неговото нарушение отваря път за ред, по-общ и по-разумен. Както се разбира от събитията в следващите части на трилогията, които, макар и загубени, са ни известни по съдържание, Зевс се променя, превръща се в разумно божество, а Прометей от своя страна се подчинява на новия ред, наложен с неговото мъченичество.

В Есхиловата трагедия персонажите са божества и в края на три

логията властта на олимпийца се оказва укрепена. Но Зевс и Прометей не са божества в спиритуалистичен смисъл. Те изразяват самото материално битие. Есхиловата трилогия е драма за прехода от хаоса към реда, преход, разбира се, не само в тесен човешки, но и в широк космически план.

У Есхил Прометей е бог. Но неговата божественост е също форма на правоподобие за величината на страданието, което изтърпява героят. Освен това той е бог в древен, в античен смисъл — може да загуби безсмъртието си и да умре. Според елинската митология това е една от възможностите да се сложи край на страданието на безсмъртен.

Есхил има изключителна заслуга за създаването на символа. Това може да се разбере и косвено от факта, че в античността темата никъде не получава по-сложна разработка, независимо че постоянно нещо се добавя и променя. От покъсните тълкувания заслужава да се спомене това на писателя Евхемер. Според него Прометей е историческа личност, астроном, който наблюдава звездите от висока скала, а неговият мит е обикновена алегория. Какво отстъпление от сложността на Есхиловата концепция. Във втори век сл. н. е. Лукиан използва образа за по-широки цели и все пак само за да покаже нелепостите на митологическото вярване.

Прометей не остава незабелязан от раннохристиянските автори. И докато Тертулиан разбира титана като един Христос преди Христос, за Лактанций сказанието е обикновена фалшификация на мита за Христос. Добре отвърща на това езичникът Целзус — напротив, казва той, християните са взели от мита за Прометей идеята за разпъването на Христос. Но от герой, който напомня с бунтајството си Луцифер, а с

благоденствията си Христос, средновековието не може да се възползува истински.

И в ново време, колкото и да се занимават с антична митология, символът Прометей бива използван рядко. Иначе самият образ, особено във връзка с историята за Пандора и ковчежето, се явява постоянно. Нищо странно няма в това, че излиза в комедия на Калдерон и в не една опера на осемнадесети век. Едва в операта „Пандора“ на Волтер се усеща нещо от символическата природа на Прометей.

Философите са много по-близо до нея. Джорджано Бруно, Бейкън и Хобс четат мита като обществено-политическа алегория. У Шефтсбъри героят става символ на гениалната творческа природа. А просветителите спорят за отношението на Прометей към проблемите на цивилизацията. Русо не пропуска да го обвини в това, че като създател на културата откъснал човека от естественото природно състояние. Срещу този Хезиод на осемнадесети век се изправя един съвременен Есхил, немският писател Виланд, който реабилитира Прометей, а ведно с това и вярата в цивилизацията и прогреса.

Истински бива събудена символическата природа на образа в епопеята „Буря и натиск“. И ако до Гьоте Прометей е преди всичко идея за твореца, у Гьоте се добавя идеята за бунтовното в творческата натура. По-късно в епохата на романтизма Прометей е бунтуващата, освобождаващата се личност. Прогресивният романтизъм го изправя срещу християнския бог, прави това, което успява да направи средновековието, смесва го с Каин и Луцифер, за да проправи пътя на революционния хуманизъм. Именно в този контекст младият Маркс нарича Прометей „най-благородният мъченик и светец във философския календар“.